

VÁZLATOK A NÁCI NÉPIRTÁS OKAIRÓL ÉS TERMÉSZETÉRŐL

Általában a történelmi egyházak és a ma uralkodó ideológiai apparátusok szerte a kelet-európai régióban, nemcsak Magyarországon, „szeretik” meghamisítani a holokauszt történetét azzal a céllal, hogy az egyes nemzetek akkoriban vezető elitjeinek és egyházainak történelmi felelősségét relativizálják, csökkentsék vagy egész egyszerűen tagadják. E tárgykörbe tartozik, hogy a magyarországi holokauszt szovjetunióbeli előtörténetéről nem esik szó. Olyan benyomást keltenek a „holokauszt-üzlet” mai fő hangadói, mintha a magyarországi holokauszt egyszer csak az ország fejére zuhant volna. Kevesen tudják például, beleértve még a holokauszt általános történetét összefoglaló hazai feldolgozásokat is, hogy a náci genocídium története a Szovjetunióban még a jobb munkákban sem kapott ez ideáig önálló fejezetet.¹ Pedig a náci népiirtás hatmillió zsidó áldozatának mintegy a felét, hozzávetőleg 2, 8 millió embert éppen az elfoglalt szovjet területeken semmisítették meg.² S bár igaz, hogy 1991-ig gyakorlatilag szinte semmilyen kutatás nem folyt, nem folyhatott a szovjet területeken végbevitt náci népiirtásról, azonban – számos, másutt vizsgálandó okok következtében – a több évtizedes elhallgatás, historiográfiai szilencium után az utóbbi 10-15 esztendőben az oroszországi és általában az egyetemes történetírás jelentős lépéseket tett a történelem e „fehér foltja” eltüntetése érdekében. Nem is szólva arról, hogy minden, ami ott történt hatással volt az Endlösung későbbi, így magyarországi történetére is. Az Endlösung a szovjet területen nemcsak időben előzte meg a „magyar holokausztot”, hanem egyúttal térbeli és szervezeti-módszertani előzményként is szolgált a magyarországi történethez, még ha az eszközökben és a módszerekben természetesen fontos különbségek is mutatkoztak, amelyek jelen írásból részben nyilván kiderülnek. A lengyelországi haláltáborok megszervezése is összefüggött a hitlerista népiirtás szovjetunióbeli tapasztalataival. Mindezek következtében már az is elegendő eredmény volna a részünkről, ha a szovjet területeken véghezvitt náci népiirtás jelentőségére ráirányítanánk a hazai kutatók és érdeklődő olvasók figyelmét.

¹ V. ö.: Karsai László: Holokauszt. Bp., Pannonica Kiadó, 2001. A szerző az egyes országok szerint tárgyalja a holokauszt történetét, de éppen egyedüli az európai országok közül a Szovjetunió, amelyik valamely okból nem kapott önálló fejezetet. Az ottani történelem zavaros felidézése az Einsatzgruppék fejezet cím alatt történt meg. E téren a Karsai által használt adatokat az újabb szakmunkák nem támaszthatják alá. A szerző figyelmét az utóbbi évtized oroszországi kutatási eredményei teljességgel elkerülték.

² Egyébként eltérő adatok léteznek, hiszen pontos rekonstrukció ma már nem lehetséges, így a meggyilkoltak becsült száma 2,6 milliótól 3 millióig terjed. Az egyik legújabb feldolgozás meggyőző érveléssel a 2,8 millió adat mellett tette le a voksát: Holokoszt i gyelo jevrejszkogo antifasisztszkogo komityeta. Moszkva, Fond Holokoszt, 2003. (Szerk.: Ilja Altman) és Ilja Alekszandrovics Altman munkái, pl.: Holokoszt i jevrejszkoje szoprotyivlenie na okkupirovannoj territorii SZSZSZR. Moszkva, Fond Holokoszt, 2002. Ld. még: Isztoriográfija i isztocsnyiki o Holokosztje na territorii SZSZSZR. Moszkva, Fond „Holokoszt”, 2000. J. Arad említett magyar nyelvű publikációja mellett angol és orosz nyelven számos tanulmánnyal állt elő.

A másik célkitűzés, hogy felvázoljuk – a módszertani tisztánlátás és egy elméletileg is korrektebb elemzés kibontakozása érdekében – azokat a mélyebb és távolabbi történelmi okokat, amelyek lehetővé tették a náci genocídiumot a maga egészében.

Miképpen a holokausz magyarországi története nem szakítható ki a holokausz általános történetéből, úgy hiba volna a holokausz gyakorlati megvalósulásának egész történetét kimetszeni azon okláncolatok hálójából, amelyek együttesen tették lehetővé a hat millió zsidó elpusztítását. A logikai igényesség azt kívánja, hogy ezzel a második célkitűzésünkkel, az „általános okok” felvázolásával kezdjük fejtegetéseinket.

I.

OKOK ÉS KÖVETKEZMÉNYEK

Nem túlságosan eredeti megállapítás ugyan, mégis kiindulópontként szükséges hangsúlyozni: a holokausz története mélyen beágyazott Európa történelmébe. Ennek ellenére hiba volna valaminő vakszükségyszerűség megvalósulásaként tekintenünk e példátlan katasztrófa történetére. Noha a zsidók elleni pogromok gyakran előfordultak a történelemben, hovatovább Európában egyfajta (nem kizárólagosan) keresztény „hagyományként” is felfogható volt, mivel ezek az események sohasem nélkülöztek tételes vallási antijudaizmust. A holokausz azonban nem pogrom volt és nem vallási jelenség, hanem a történelemben addig soha elő nem forduló tudatos, módszeres és szisztematikus népirtás, amely végső soron egy nép teljes fizikai megsemmisítésére irányult. Ám az okok szövevényéből nem lineáris következetességgel adódtak az események, hanem igen különböző korszakokból eredeztethető és igen különmű folyamatok „összetalálkozásáról” beszélhetünk. Több évszázados folyamatokra rakódtak rá egészen új jelenségek, hogy azután minőségileg új fejleményeket eredményezzenek.

1.) A vallási antiszemitizmus

A modern antiszemitizmus sok évszázados, sajnálatosan gazdag múltra tekint vissza. Ám néhány évszázaddal ezelőtt, a hűbéri társadalom méhében kibontakozó modern polgári fejlemények fordulatot idéztek elő az antiszemitizmus, a zsidógyűlölet evolúciójában. Ismert, hogy a 16. században már szerte Európában megfigyelhető jelenség, hogy a zsidó diaszpóra sajátos társadalmi struktúrával illeszkedhetett be az egyes európai társadalmak szerkezetébe. Számos országban olyan „rendszeridegen” feladatokat látott el, amelyek a feudalizmushoz kötődő társadalmi csoportok és intézmények érdekeit sértették. Mindenekelőtt a hagyományos nemesség, a katolikus, illetve a protestáns egyházak erős gazdasági és kulturális konkurenciát láttak a különösen a pénz- és kereskedelmi kapcsolatokban helyüket megtaláló zsidó vallású rétegekben, akik az antiszemita előírások, törvények és szokásjog következtében más tevékenységi területeken nem is igazán szervülhettek volna az európai társadalmakban. David I. Kertzer A pápák a zsidók ellen. A Vatikán szerepe az újkori antiszemitizmus kibontakozásában című, nem régen megjelent kiváló könyvében meggyőzően mutatja ki a Vatikán szerepét mind általában a modern antiszemitizmus előtörténetében, mind speciálisan a nácizmussal való egyfajta kollaborálásban. A történelmi „hagyomány” megelevenedett: gettó, kirekesztő megjelölés sárga folttal, szalaggal, csillaggal, vérvád, pogrom. Mindazt, amit a náci egy jó évszázaddal később kész történelmi anyagként vehettek át, amelyet Európa lakosságának jelentős része nemcsak fogalmilag értett („Jézus-gyilkosok”, akik ráadásul „romlottak”, „önzők”, „élősködők”, „büdösek”, „vérszívók” stb.), és nemcsak lelkileg

elfogadott, mint egyházi tanítást, hanem kész volt a cselekvésének „vezérfonalává” tenni. A zsidókat távol tartották a közhivataloktól, de még a keresztény gyermekek tanításától is...Az egyház ideológiája kimondta, hogy a zsidókkal való bármiféle érintkezés szennyező hatású a szélesebb társadalomra, a zsidók örök idegenek, örök veszélyforrások a keresztények számára. Maguk a náciak sem hagytak kétséget afelől, hogy cselekedeteik mozgatórugói elválaszthatatlanok „misztikus-vallási értelmezéstől”, amiről megemlékezik Eichmann közeli segítője, Dieter Wisliceny egy 1946-ban tett tanúvallomásaiban. Az egyházi kirekesztés módjait és formáit elemezve Kertzer arra a következtetésre jutott, hogy az antiszemitizmus globalizálódása a gazdasági érdekek alapján a nagy európai birodalmakban (a Habsburg Birodalom, Franciaország vagy Spanyolország) mindenekelőtt a Vatikán kezdeményezésére ment végbe. Az Oroszországi Birodalom e téren (is) bizonyos „késésben” volt, hiszen Oroszországban valamivel később gyökeresedett meg az antiszemitizmus és ott is az egyház (Orosz Pravoszláv Egyház) aktív közreműködésével. Ez a folyamat nem választható el a zsidóságnak Európából való kiszorításától, aminek következtében Oroszországban a 19. század folyamán a zsidók tömegesen települtek be. Ebbe a kontextusba illeszkedik, hogy cári Oroszország éppen az antiszemitizmus, a nacionalizmus terén igen gyorsan „utolérte” Európát, sőt, ironikusan fogalmazva, le is hagyta.

2.) Az antijudaizmus összetetalálkozása a modern tőkés társadalommal

Az antiszemita mítosz kialakításában döntő fordulat volt a középkorias antijudaizmus összetetalálkozása a modern tőkés társadalommal, a modern piaci konkurenciával. Eközben létrejött a ZSIDÓ olyan vallási-mitikus fogalma, amely világméretben egy gazdaságilag, kulturálisan és szociálisan homogén társadalmi csoport létezését sugallta. Valójában az európai és „világzsidóság” szociális és nyelvi, politikai és kulturális tagoltsága, illetve a munkamegosztási szerkezetben elfoglalt helye nem volt kevésbé differenciált, mint az a társadalom, amelybe integrálódni igyekeztek, noha kétségtelenül – nem önként választott – bizonyos sajátosságokkal rendelkezett. A zsidók nemcsak országokként, de sokszor városokként is erősen eltérő társadalmi szerkezetet mutattak. Mindez, mint közismert, természetesen nem jelentette azt, hogy a kirekesztés és az üldöztetés évszázadai nem idéztek elő társadalmi szerkezetükben helyi-specifikus fejlődési vonásokat, ami megnyilvánult például a pénzügyek és az értelmiségi pályák iránti fogékonyságban, vagy abban, hogy betöltötték azokat az üresket, amelyeket a hagyományos keresztény társadalmak felkínáltak számukra.

Az egyház privilégiumait megtámadó modern polgári állam és a modern polgári termelés szembekerült a katolikus egyházzal, s az egyház mindannyiszor saját reakciós múltjába visszafordult vissza. A kirekesztő érdekharokban a bűnbak szerepét, a rendszer alapvetően igazságtalan és kizsákmányoló jellegét a zsidók nyakába varrták. A pápák visszatértek a kirekesztés, a megkülönböztetés, a diszkrimináció régi, középkori formáihoz. Az antiszemitizmus a 19. század utolsó harmadában, a nemzetállamok, a nacionalizmus megszilárdulásának korában hovatovább tömegmozgalmi ideológiává szublimálódott.

Oroszországban pedig a *letelepedési övezet* tulajdonképpen óriási potenciális gettóként is felfogható, ha a holokauszt megvalósítása felől nézzük az eseményeket. Hisz innen a hatalom csak azokat a zsidókat, zsidó csoportokat engedte ki, akikre valahol a birodalomban szüksége volt orvosként, jogászként vagy éppenséggel pénzügyi szakemberként. Végül is maguk a

pogromok 1881-től jelen voltak az oroszországi antiszemita hagyományban, hogy majd a polgárháború idején érték el csúcspontjukat.³

3.) *A modern antiszemitizmus*

A modern antiszemitizmus a vallási tematikához kendőzetlenül kapcsolta a szociális és gazdasági elemeket. A századfordulón általában is kedvező termőtalaj jött létre az új populista ideológiák számára. Mint jeleztük, maga az antiszemitizmus is többretegű ideológia volt. Igen különböző típusú antiszemita gondolkörök és érzelmek rakódtak egymásra és keveredtek az emberek fejében az idők folyamán: vallási antiszemitizmus, gazdasági és politikai antiszemitizmus és a „mindennapi antiszemitizmus” (oroszul „bitovoj antiszemityizm”), amely a népi hiedelmekre épülő, a mindennapi kultúrában gyökeret eresztő primitív előítéletekre épülő antiszemitizmust foglalja magában, végül a biológiai-faji antiszemitizmus. Mindezzel összefüggésben fontos körülmény, hogy amikor a fasiszták, illetve a fasizmus német formaváltozata, a náciizmus antiszemita hadjárata nekilódult, az egyház mély antiszemitizmusa segített a nácioknak abban, hogy a lakosság támogatását megnyerjék, ami egyúttal azt is magyarázza, hogy maga az egyház lagymatagon reagált a sokasodó borzalmakra.⁴ Ugyanakkor nehéz volna alábecsülni annak az „irracionalista” fordulatnak a jelentőségét, amely a 19. század végén, a 20. század elején végbement - összefüggésben a gyarmatosítás és a nacionalizmus eluralkodásával. Európában ekkorra már ismert gondolat volt a fajelmélet – amely igyekezett aláásni a politikai és intellektuális baloldal megingathatatlan hitét az Ész, a tudomány tekintélyében, egyszóval a felvilágosodás értékrendjében. Összefoglalóan megjegyezhető, hogy az I. világháborúval (gázfegyver, sorozatlövő gépfegyver stb.) bezárólag létrejöttek a holokauszt gyakorlati megvalósíthatóságának technikai-ideológiai-„tudományos” feltételei mint az oksági láncba illő fontos tényezők. Egy romantikus attitűddel párosulva „A hatalom akarása” (Nietzsche) – Hobsbawm egy helyen nagyon pregnánsan kifejti, nem annyira determinisztikusan, mint Lukács Az Ész trónfosztásában – filozófiailag utat nyitott a szociáldarwinizmus egy értelmezése, „olyan dialógusa felé, amely „a természetes kiválasztás nyelvén beszél, jelen esetben a kiválasztódásnak egy új fajtát, a „felsőbbrendű embert” kell megteremtenie, aki majd úgy uralkodik az alsóbbrendű lényeken, ahogyan az ember a természetet uralja és kizsákmányolja a brutális teremtet. Így a biológia és az ideológia közötti kapcsolatok különösen is nyilvánvalóak az „eugenetika” vagy fajnemesítés, valamint az új tudományág, a „genetika” között, mely gyakorlatilag 1900 körül lépett színre”. Óriási politikai ambíciók ragadták meg a német burzsoáziát, s hamarosan kiderült, hogy ezek az ambíciók, miként maga az eugenetika is, könnyedén „átúsztak” „a fasiszta és rasszista áltudományba, mely Hitler idején szisztematikus népirtásba ment át”.⁵

4.) *Nemzetállam és nacionalizmus*

A modern kapitalizmus az antiszemitizmus kibontakozása tekintetében két új döntő fejleményt eredményezett a 19. század utolsó harmadában: az egyik a nemzetállam, a másik a rendszer első nagy gazdasági világválsága 1873-tól. A *nacionalizmus globalizálódása* és a *globális válság* között összefüggés keletkezett, egymást erősítő tényezőkként léptek a

³ Az antiszemitizmus oroszországi történetéről ld.: Zsidók Oroszországban 1900-1929. Magyar Ruszisztikai Intézet és MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1995.

⁴ V. ö.: David I. Kertzer: A pápák a zsidók ellen. A Vatikán szerepe az újkori antiszemitizmus kibontakozásában. Bp., 2003. 25.

⁵ V. ö.: E. Hobsbawm A birodalmak kora. Bp. Pannonica, 2004. (megjelenés előtt, ford.: Baráth Katalin) 10. fejezet

történelem színpadára. A modern nacionalizmus a 19. század hetvenes éveitől a nemzeti államok kialakulásával kapott lábra szerte Európában. (Olaszország, Németország, Bulgária, Norvégia vagy Albánia, illetve később az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaira gondoljunk). Sőt, a cári birodalomban is előrelépett a nemzeti piac egységesülése, létrejött a nemzetgazdasági értelemben is, ami a szó fogalmi értelmében a nemzetet nemzetté tette.⁶

A „nemzet ügye” ekkoriban válik állami-kormányzati ügyé: a nemzetivé emelt nyelvhez hozzákapcsolódott a nacionalizmus mint ideológia, amely hamarosan egyfajta „államvallássá” vált. Az uralkodó rétegek és maguk a kormányok sem találtak más eszmei-ideológiai kötőanyagot, mint a nacionalizmust, amellyel a lakosság többségét érzelmileg mozgósították a „nemzet” (értsd - az uralkodó osztályok) érdekeinek megfelelően. A nacionalizmus lett a legjobb eszköz arra is, hogy a dolgozó osztályokat engedelmességre szorítsák. Mindennek sikerességéről az I. világháború tapasztalatai igazán erős bizonyítékokat szolgáltatottak. A nemzeti ideológia, a nacionalizmus „megszerveződése” a munkaerő piacon – de nem csak ott! – minden „idegen” kirekesztésének eszközeként is funkcionált. A tőkepiac és a munkaerőpiac pillanatnyi „szükségleteinek” megfelelően a világ „mi és ők-re” oszlott.⁷

5.) A politikai jobboldal és a nacionalizmus

Főleg a jelzett válság nyomán éleződött ki az egyes társadalmi csoportok közötti feszültség, mert a középosztályok sokfelé féltették az „üzletet”. Tegyük hozzá, a kisüzlet, a kistőke, a kisvállalkozás okkal féltette pozícióit a nagyiparral, az új kapitalista kultúrával szemben, s egyfajta tiltakozásképpen a nacionalizmus zászlaja alá vonult – a történelemben nem utoljára. (Elegendő, ha napjaink tipikus problémáit idézzük fel a múlt megértését segítendő.) Kezdetben a munkásosztály köreiben kevésbé volt jellemző a nacionalista kirekesztés, noha ott is előfordult, hogy „etnikai alapon” féltették munkahelyeiket. Kevésbé volt jellemző az etnikai szembenállás Amerikában, mint Európa országaiban, talán éppen azért, mert az előbbiben „mindenki” bevándorló, „idegen” volt. Elegendő arra utalni, hogy Magyarországon is ekkoriban válik meghatározóvá az „idegen” (sváb, cseh, szlovák, sváb és zsidó) elem a szakmunkás rétegben. Ám a munkásság körében a szociáldemokrácia általában blokkolni tudta az I. világháborúig a nacionalista kirekesztés terjedését. Nem véletlen, hogy az uralkodó nacionalizmust a hatalom mindenekelőtt a „hazátlan” munkásmozgalommal igyekezett szembeállítani, amely egyes országokban, mindenekelőtt Németországban mind jelentősebb parlamenti befolyásra tett szert.

A politikai jobboldal a maga természetes kifejeződését találta meg a nacionalizmusban, míg a baloldal igyekezett ennek a hagyománynak a köztársasági és plebejus, a szociális kérdéseket előtérbe állító verziójával védekezni. Talán hangsúlyozni sem kell, hogy a kirekesztés első áldozatai a zsidók lettek. Antiszemita pártok jöttek létre, sőt, középkorias vérvádperekre is sor került a 19. század végén is egyházi sugalmazásra. Az utolsó vérvádak is perekben kulmináltak, a magyarországi tiszaeszlári és az 1911-es kijevei vérvádakra utalhatunk. Ez volt a döntő bizonyíték arra, hogy a múltba forduló, „premodern” antijudaizmus új életre kelt a modern antiszemita politikai tömegmozgalmakkal való összetalálkozás során.⁸ Az archaikus

⁶ A nacionalizmus európai felvirágzásának és következményeinek talán legjobb rekonstrukcióját Eric Hobsbawm *A Birodalmak kora* c. imént említett művében olvashatjuk, amelyre magam is támaszkodom.

⁷ Hobsbawm azt a tendenciát is meggyőzően mutatja be, ahogyan a helyi nacionalizmusok létrehozzák a nacionalizmus különös zsidó formáját, a cionizmust, aminek ecsetelésétől itt hely szűke miatt el kell tekintenünk.

⁸ Ennek klasszikus ideológiai dokumentumáról, a „zsidók világ-összeesküvéséről” szóló – már magyarul is olvasható *Cion bölcseinek jegyzőkönyvéről* maga a cár is tudta, hogy közönséges hamisítvány, naplójában meg is jegyezte, hogy egy jó ügyet, mármint az antiszemitizmus ügyét „nem szabad nemtelen eszközökkel bepiszkítani”. Ennek ellenére sokan még ma is „hiteles” forrásként propagálják, akárcsak Alfred Rosenberg a maga idején.

és a modern eme összefonódásának legjelentősebb szervezeti és politikai formája az oroszországi ún. feketeszázak „civil” mozgalma lett, amely az antiszemita pogromok szervezeti és politikai erejévé vált a századelőn a pravoszláv egyház közvetlen támogatásával.⁹ Oroszországban a zsidó fogalma mindenekelőtt az „idegen”, a romlott Nyugat előretolt őrsének képviselőjét, a pénz megszállott hajszolóját jelentette. Noha az oroszországi zsidóság, amely mintegy ötmillió lélekszámú lehetett a századfordulón, abszolút többségét tekintve szegény ember volt a hazai mércével mérve is. Az oroszországi polgárháború időszakában pedig – a holokauszt megelőzően – a legtömegesebb antiszemita népiertást is itt hajtották végre főképpen Petljura ukrán nacionalista különítményei és Gyenyikin tábornok fehérgárdista egységei: az ún. Önkéntes Hadsereg Oroszország déli területein (egyes adatok 200 ezer zsidó áldozatról szólnak) a forradalmár és a zsidó azonosításának zászlaja alatt: „Üsd a zsidót – mentsd meg Oroszországot”.¹⁰

A szociáldemokrata és a forradalmi-kommunista mozgalmakkal szembeni antiszemita támadás az 1917-es orosz forradalom nyomán vert gyökeret egész Európában az egyház közvetlen támogatásával, ami a kommunizmus és a judaizmus közvetlen összekapcsolásában nyert kifejezést. Az egyházak szinte mindenütt a politikai jobboldal stabil háttérét alkották. A szociáldemokrácia és a kommunizmus Nyugaton is egyfajta szociális kihívást jelentett az egyházak számára, sőt, az egyház ebben az új konkurenciában jelentős pozíciókat veszített. A szociáldemokratáktól és később a kommunistáktól való ezen egyházi irtózás nélkül sem érthető meg, miért tolerálhatta a Vatikán az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus kibontakozását, illetve miért szalasztotta el azokat a lehetőségeket, amikor még meg lehetett volna akadályozni a náci népiertás kibontakozását, amit feltartóztatni a háború kitörése után már sokkal nehezebb lett volna. A Vatikán még a magyar zsidótörvényeket és a magyar katolikus egyház antiszemita magatartását is támogatta. Mit csodálkozunk akkor a nácik által megszállt szovjet Litvánia katolikus egyházának vagy éppenséggel a magyar egyháznak a szégyenteljes magatartásán a holokauszt idején. (A katolikus és protestáns vallási hagyomány és a modern egyházi politika természetesen nem a náci fajelmélet és a náci tömeggyilkosságok, a holokauszt támogatásában járt elől, hanem a feltételrendszer kialakításában.)¹¹

6.) A weimarizálódás

Kertzer idézett művében megjegyezte, hogy „A hamisítvány legismertebb terjesztői mind Itáliában, mind Franciaországban katolikus papok voltak”. Köztük Umberto Benigni, aki X. Pius pápa titkos kémiszolgálatának főnöke volt, és 1921-ben maga nyomtatta ki olaszul elsőként e dokumentumot. Ehhez tudni kell, hogy a zsidóság lélekszáma sem Franciaországban, sem Olaszországban, de még Angliában sem érte el a lakosság 1 %-át, Olaszországban legfeljebb egytized százalékát. A pápák hallgattak a nekivadult antiszemitizmus korában. V. ö.: uo. 342.

⁹ A témakörnek magyar nyelven is van már forráskutatásra épülő irodalma. Bebesi Gy.: A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulás és története a századelőn. Bp., ELTE Ruszisztikai Központ, Ruszisztikai Könyvek VI. 1999. Ruszisztikai Könyvek VI.

¹⁰ E témakörhöz is adalékokat nyújt: Zsidók Oroszországban 1900-1929. I. m. és a Bolsevizmus és nemzeti kérdés c. idézett könyvem.

¹¹ V. ö.: Kerzer i. m. 357-358. Példának okáért 1938-ban a Civiltà Cattolica hasábjain Mario Barbera atya az első zsidótörvény magyarországi megalkotását azzal magyarázta, hogy „a zsidók minden szempontból Magyarország uraivá váltak”, „nemzetük ösztönös és kibíratatlan összetartása elég nekik ahhoz, hogy együttesen nyomuljanak előre világhatalmuk messiási célja felé...A magyar katolikusok antiszemitizmusa sem nem alpári, fanatikus antiszemitizmus, sem nem rasszista antiszemitizmus, hanem a nemzeti hagyományok védelméért, a magyar nép igazi szabadságáért és függetlenségéért indított mozgalom.” Nem telik el három év, és a katolikus miniszterelnök, Teleki Pál a faji jellegű harmadik zsidó törvény preambuluma írja. Ez utóbbi tény szimbolikusan demonstrálja, hogy a vallási antiszemitizmus és a faji antiszemitizmus között nem mutatkoztak világos határok, gyakran nem váltak el egyértelműen egymástól.

A régi liberális világrend az I. világháború kitörésével nyilvánvalóan végérvényesen összeomlott. A háború után létrejött rendszer az államok nacionalista konfrontációjára épült Európában, de azon kívül is. A vesztes Németországban, amely forradalmakkal volt terhes, a polgári demokrácia nem sok sikerrel kecsegett, aminek speciális okairól, a „német külön útról” nem itt kell elmélkedni. Mindenesetre a forradalmak és a liberalizmus romjain stabil politikai rendszer nem tudott meggyökeresedni. A liberalizmus Európa-szerte még akkoriban szenvedett vereséget a nacionalizmustól, amikor a 19. század végén elfogadta annak alapvető mondanivalóját a kor uralkodóvá vált szellemi „előírásainak” megfelelően. A nemzetet nemcsak Németországban fogták föl, mint etnikai-nyelvi közösséget. A korszak szellemiségét illusztrálандó jegyezte meg Hobsbawm, hogy még Max Weber, a híres liberális szociológus is a lengyelelles nacionalizmus csapdájába esett, olyannyira, hogy belépett a Pán-Germán Ligába. A liberalizmusnak az államnacionalizmussal való kiegyezése súlyos konfliktusokat vont maga után: egyfelől nem adott kellő támpontot a felemelkedő új populizmussal szemben, amely az antiszemitizmus kendőzetlen meghirdetésével kívánt táborot toborozni magának élve a polgári demokratikus keretek adta lehetőségekkel. Másfelől a liberalizmus összeomlása világméreteken hozzájárult az I. világháború kirobbanásához, a nacionalista érdekharckok legbrutálisabb kitöréséhez az addigi történelemben.

A weimari Németországban a burzsoázia a polgári demokrácia hagyományos eszközeivel nem volt képes uralmát fenntartani, az ismert gazdasági és társadalmi válság és külpolitikai izoláció feltételei között emelkedett fel az az új tömegmozgalmi szélsőjobboldal, amely a munkásmozgalom kihívásaival (és belső harcaival) szemben stabil rendszert ígért mind a kis- és nagytőkének, mind a nagyhatalmi státuszt visszasíró katonatiszti és államhivatalnoki rétegnek magába olvasztva csaknem a teljes jobboldalt a sorsdöntő választásokon.¹² A két háború közötti Kelet-Európa jelentékeny területein is a hatalmi elitek és részben, ahol ilyenek voltak, a középosztályok ugyancsak az antiszemitizmusban találták meg azt az ideológiai és politikai konszenzust, amely a nemzetállam kohéziós szellemi erejévé vált. Magyarországon például – követve e tekintetben a náci Németország modelljét, bár Teleki Pál miniszterelnök ezt sajátos magyar vívmánynak tekintette - mindez a zsidótörvényekben csúcsosodott ki: az antiszemitizmus jogi-politikai és szociális-gazdasági téren is a maga pőreségében megmutatkozott.¹³

E fejlődés nemzetközi hátterét az 1930-as évek ún. megbékéltetési politikája képezte, amely nem ismerte fel a náci Németországban a halálos ellenséget, részben persze azért, mert a tőkefelhalmozás, a piaci érdekek fontosabb szerepet játszottak, mint az antifasiszta nemzetközi összefogás, ami megnyilatkozott már a spanyol szabadságharccal kapcsolatos politikában is. Németország keleti terjeszkedésének bizonyos nyugati tolerálása, amely formalizáltan a Müncheni Egyezményben is megjelent, a Szovjetunió vezetőit is magával ragadta, amennyiben ők is a náciikkal való egyezkedés útjára léptek (német-szovjet meg nem támadási egyezmény) olyan áron is, hogy a szovjet állampolgárok, köztük a zsidók éberségének elaltatásához a háború első szakaszában nagymértékben hozzájárultak.

7.) A holokausz közvetlen előtörténete és a mai értelmezések nehézségei

A holokausz mint gyakorlati lehetőség olyan oksági láncolatba is illeszkedik, amely a náci mozgalom előre nem látható hatalomra jutásának következménye. A legtöbb polémia mégis ezen a síkon bontakozott ki a történészek körében. Az 1990-es években a holokausz történetének tanulmányozása részben a 80-as évek új-jobboldali, neokonzervatív előretörése,

¹² V. ö.: Székely Gábor: Hitler hatalomra jutása. Kossuth, 1983. 175-178.

¹³ A kérdéskörben a legújabb feltáró kutatás: Gerlach-Aly i. m.

majd a kelet-európai rendszerváltást követő új szellemi-politikai atmoszféra hatása alatt, részben pedig új levéltári források feltárása következtében szerteágazó szakmai és ideológiai vitákhoz vezetett. E viták kezdőpontját a németországi ún. Historikerstreit-hoz (1986) szokás kötni. A provokatív kiindulópontot E. Nolte és más szélsőjobboldali történészek jelölték ki, akik szerint a náciizmus és ennek lényegéhez tartozó holokauszt válasz volt az orosz forradalom, majd a sztálinizmus kihívásaira és strukturális fejleményeire; a Gulag, a sztálini terror-rendszer, úgymond, modellként szolgált¹⁴ a náci rendszer kiépítése során.¹⁵ E torz ideológiai alapvetés célja nem volt más, mint hogy a náciizmus, a fasiszmus történetét a német és az európai, egyszerűen a polgári társadalom történetéből a „szocializmus” történetébe „tolja át”. A történelem eme ideologikus „átrendezése” azután megindította a történészek fantáziáját és egész szellemi megújulást idézett elő. Nem egyedi eset a historiográfia történetében sem, hogy egy felkínált szellemi zsákutca, jelen esetben a náciizmus szakmai köntösbe csomagolt mentegetése tudományos erjedést is inspirál.

Talán az eddigiek alapján is nyilvánvaló, hogy a holokauszt története nem vezethető le egyszer s mindenkorra „kész náci elmélet” téziséből, amely a későbbi gyakorlat útját csupán előírta. Noha a 1960-as években az intencionalistának nevezett felfogás még a „kész terv” koncepciójából indult ki, ám ez a beállítódás az elvont célok és a megvalósult praxis közötti „átmeneteket” kikapcsolta. Ez a felfogás tkp. a totalitarianizmus-koncepcióra adott egyfajta válasz volt, de reflexíve magában hordta annak néhány vonását. Ennek következtében alapvető kérdésekre, a holokauszt lefolyásának igazi történetére nem jött létre sokrétű tudományos válasz. Az intencionalista felfogás olyan konkrét történeti kérdésekre sem tudott érdemben reagálni, mint például az, hogy a helyi lakosság miért és milyen jelentős mértékben kapcsolódott be a holokauszt gyakorlati megvalósításába. Vagy hogy milyen mértékben hatott a holokauszt végrehajtására a fronthelyzet alakulása vagy a gettókon belüli állapotok, a rabszolgamunka szükségletei vagy éppenséggel a Wehrmacht szerepe stb. Ezek a dolgok ugyanis nem voltak előreláthatóak még 1933-39 perspektívájából sem.¹⁶

Az „intencionalisták”¹⁷ ugyanis kiindulnak néhány idézetből, amelyet a náci vezetők egy vagy más alkalomból mondtak, s ezeket összekötve a gyakorlattal egységes koncepciót gyúrnak, miszerint már 1935 előtt készen állt az európai zsidóság lemészárlásának gyakorlati terve.¹⁸ Persze elvont célkitűzésenként, homályos absztrakciókban sok náci vezető fejében létezett már 1933 előtt is - amint ezt Kershaw az idézett helyen bemutatta - a zsidók kiirtásának gondolata; a holokauszt valamiféle potenciális lehetőségéről volt szó „csupán”, amely más lehetőségekkel, például a zsidók kitelepítésének, lassú elpusztításának elképzeléseivel

¹⁴ Meglepő, ha a holokauszt-kutató Karsai László – noha elutasítja Nolte és hívei teorémáját – nem tud világos és egyértelmű különbséget tenni a holokauszt és a Gulag között. Ezt az „elméleti” zűrzavart csak tetézi, hogy a Gulag már egy évtizede magyar nyelven is olvasható levéltári forrásai helyett Deák István amerikai történész 20 milliós találgatásait veszi alapul a Gulag-foglyok esetében, aminek szakszerűség igényével fellépő elemzésben már nem volna helye. V. ö.: Karsai i.m. 9-13.

¹⁵ Az Eszmélet korábbi számaiban már kitértünk az ilyen típusú nézetek kritikai feldolgozására, ezért itt eltekintünk e nézet szennyezett politikai és szellemi forrásainak bemutatásától.

¹⁶ E szempontból rendkívül tanulságos Ian Kershaw fejtegetése Hitler és a zsidók kérdés témakörében: A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény. Kortina Kiadó, Bp., 2003. 320-352.

¹⁷ Módszertani értelemben nagyon hasonlatos ez a felfogás a „totalitarizmus-elmélet” agyonkritizált dogmatizmusához, mintha éppen arra adott válaszként jött volna létre. Maga a totalitarizmus-koncepció valóban azzal a céllal született még a hidegháborút megelőző időszakban, hogy összebogozza a fasiszmus és a „kommunizmus” lényegét, hogy diszkreditálja a szovjet rendszert.

¹⁸ Dan Mihman izraeli történész igen találóan mutatja be az alapvető historiográfiai ellentéteket: Okoncsatyelnoe resenyije jevrejszkogo voprosza. Szosztojanie izucsenije voprosza na dannij moment i ego vozmozsnie vlijanija na drugie oblasztyi isztoriografii Katasztrofi. In: Holokoszt i gyelo jevrejszkogo antifasisztszkogo komiteta. Moszkva, Fond Holokoszt, 2003. (Szerk.: Ilja A. Altman) 55-73.

párosultak. Az újabb történetírás megmutatja, hogy az Endlösung elgondolásai a náci vezetők fejében a gyakorlati megvalósulás változó lehetőségeinek függvényében alakultak át, kristályosodtak ki. A dokumentumok tükrében nyomon követhető, hogy még az Endlösung közvetlen megvalósításának küszöbén is, tehát 1939 elejétől Hitler vezetésével számos olyan előzetes lépésre került sor, amelyeket korábban egész egyszerűen nem tervezhettek meg. Példának okáért Hitler és vezérkara csak Lengyelország lerohanása nyomán „próbálta ki” az adott feltételrendszerben és annak részben hatása alatt a zsidók gettóba zárását, a zsidó tanácsok megszervezését, a rabszolgamunka helyi alkalmazását, a zsidók tápláléktól való megfosztását stb. S majd látni fogjuk, hogy a „végső megoldás”, a zsidók tömeges legyilkolásának konkrét formáit 1941. június 22-e után, a Szovjetunió lerohanásával találták meg, kísérletezték ki és alkalmazták először. E történeti folyamatban a „spontaneitás” jelentőségét illusztrálja például az a tény, hogy a megszállt szovjet területekre érkező Einsatzgruppék, az operatív csoportok (kivégzőosztagok) 1941 júniusában 3000 fővel érkeztek, de hamarosan kiderült, hogy milliók elpusztításával nem fognak tudni megbirkózni.¹⁹

A spontán-gyakorlati kihívások jelentőségének lebecsülése tehát nem teszi lehetővé a zsidók kiirtásában szerepet játszó összes motívum feltárását, az okok sokféleségének bemutatását, amelyek sok esetben csak dokumentum-elemzések tükrében válnak világossá. A faji szempont - amely a holokausztnak természetesen meghatározó mozzanata volt – nem zárta ki, hogy egyes tömeggyilkosságok és deportációk esetében a közönséges rablás játszotta a legfontosabb szerepet.²⁰ A náci vagy általában az antiszemita irodalom sohasem ismerte el, hogy az Endlösung történetében - amely magában foglalta a lelőtt zsidók ruháinak vagy a haláltáborokban elpusztítottak szájából kitépett aranyfogainak a hasznosítását - a pusztító rablásnak alapvető szerepe volt. Ám azok a megközelítések is egyoldalúak, amelyek – a téma dezideologizálását hangsúlyozva - a holokauszt történetét tisztán a spontán rablásra egyszerűsítik. Mind a túldeterminált teoretizálás, mind a „funkcionális spontaneitást” túlhangsúlyozó értelmezések világossá tették, hogy nincsen „rend” a holokauszt történelmi okainak tisztázása terén.

Az 1980-as-90-es években már egészen új historiográfiai alternatívák bukkantak fel, új értelmezési iskolákat találunk, ami a funkcionalisták és a strukturalisták szembenállásában öltött formát. A funkcionalisták – az 1960-as-70-es évek intencionalistáitól eltérően, akik csak a monolit egységet látták - túlbecsülték a hitleri centrummal szembeni intézményi autonómiát, illetve azok érdekeit, önálló cselekvési területeit. A funkcionalisták érdeme viszont, hogy meglátták: az „alulról jövő” kezdeményezések vissza-visszahatottak a hitlerista központ döntéseire, miközben nagyon is eltúlozták a náci politika kaotikus jellegére vonatkozó elképzeléseket. Például Hans Mommsen nézete, hogy Hitler szerepe a zsidóellenes politikában jelentéktelen volt, mára a múlté. Ugyanakkor az is tagadhatatlanná vált, hogy az antiszemitizmus – igaz, különböző intenzitással és formaváltozatokban a mindennapi antiszemitizmustól a biológiai antiszemitizmusig – az európai társadalmak minden porúsát áthatotta.

¹⁹ A német rendőri zászlóaljokban katonák tízezrei szolgáltak, ami szintén egy nem mellékes érv az ellen, hogy „bűnözők kis csoportja” hajtotta végre a tömeggyilkosságokat. Ld. erről: C.R. Browning. Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. New York, 1992. A 101-es rendőri zászlóalj története Lengyelországban és Belorussziában megmutatta, hogy a biztonsági rendőrség katonái gyilkolták le a zsidók többségét, s azóta nem tartható tudományos munkákban az a tézis, hogy „bűnözők kis csoportja” követte el a tömegmészárlásokat.

²⁰ Éppen e számunkban Götz Aly a rodoszi zsidók pusztulásának fényében eklatánsan mutatja be ezt a problémát.

A vita egy másik metszetben, egy másik historiográfiai szembenállásban is megjelenik, amit az idézett izraeli történész kitűnő összefoglalójában úgy prezentál, mint a „modernitás racionalitását”, „Európa náci újjáépítésének és „racionalis” reorganizációjának fontosságát hangsúlyozó strukturalista irányzat és az „utilitárius okok” jelentőségét hangsúlyozó beállítódás közti különbséget. Ez utóbbi értelmezés azonban, hangsúlyozza, lerombol minden kapcsolatot a zsidók megsemmisítése és az antiszemitizmus megelőző története között.

Az „utilitarista” nézőpont abszurd formája ölt testet a módszertani értelemben Nolte „iskolájához kapcsolódó” irányzat felfogásában. A szélsőjobboldali politikai kötődésű „utilitarista” Bogdan Musial német-lengyel történész például a lublini zsidók lemészárlását úgy interpretálja, mintha az válasz lett volna a szovjetek kelet-lengyelországi terrorjára a német-szovjet paktum után. A szerző elfogadja a náci propaganda-tézist arról, hogy a zsidókat azért kellett megsemmisíteni, mert fontos szerepet játszottak a kommunista hatalmi struktúrákban 1939 és 1941 között. (Mintha azokban a városokban, falvakban, országokban, ahol a zsidók semmiféle „kommunista struktúrához” nem tartoztak, megmenekültek volna...)

A holokausz egész története gyakran jelenik meg „nemzeti” történetként. Nem mintha a problémakörnek ne volna etnikai-nemzeti aspektusa, de elhibázott volna a holokauszt úgy beállítani, mintha népek csinálták volna, és ez által népeket kellene minősíteni valamiféle hierarchiába állítva őket. Még ha el is kell ismernünk természetesen, hogy a németek rendkívüli mértékben határozták meg az események végkimenetelét, „faji” kérdést ebből sem csinálhatunk, mert mit teszünk akkor a holokauszt és általában a náci népirtás német áldozatainak és harcos ellenfeleinek történetével, vagy hová tesszük azt a tényt, hogy az SS-ben és általában a náci vezérek között igen jelentős számban vannak osztrákok.²¹ Nem szólva a kelet-európaiak százezreinek tevékeny és közvetlen részvételéről ama gépezet munkájában, amely a holokauszt elkövette. Jellemző tendencia a román-magyar politikai-hatalmi ellentét felbukkanása a holokauszt értelmezésében: vajon melyik ország politikai vezetőrétege követett el súlyosabb bűnöket?²² Vagyis a holokauszt historiográfiája nemzetközi, regionális és nemzeti hatalmi-politikai küzdelmek hatása alatt is áll, amelyek a holokauszt értelmezésének kisajátítását célozzák, régen az államszocializmus országaiban, elsősorban is a Szovjetunióban a hatalmi tényezők a holokauszt elhallgatásában voltak érdekeltek a „nemzeti egység” fenntartása jegyében. Most egyfajta versenyhelyzet van, ki volt a nagyobb bűnös. Ennek során derült fény – amerikai nyomásra is –, hogy micsoda bűnöket követtek el svájci bankok a náci arany tisztára mosásával,²³ jelezve egyúttal, hogy a holokauszt egy nagyszabású üzleti vállalkozás is volt, amelyben a német nagytőke legfontosabb képviselői játszották a vezető szerepet, de a svájci és a svéd nagytőkén át szinte minden olyan üzleti vállalkozás involválódott a holokauszt-iparba, amely a náci Németországgal a háború idején kapcsolatban állt.

²¹ D. Goldhagen egy ilyen egyoldalúság tükrében „fejt meg” a német fasizmus titkát. A zsidók elemi erejű kiirtására vonatkozó magyarázata, mely szerint a németek a 19. századtól meg akartak szabadulni a zsidóktól, nem bizonyítható, hiszen nagyszámú vegyes házasság jött létre és a zsidók asszimilációs foka is igen erős volt e periódusban. A fontos a mentalitás és az atmoszféra fejlődése, amely a zsidóktól való megszabadulás irányába mutatott, de még fontosabb a háború, a válság nyomán fellépő „megváltási kényszer”, bűnbak-keresés a vereséért stb. A világválság idején az értelmiség körében, a hadsereg vezetői körében is teljesen eluralkodott az antiszemitizmus. Egyik vagy másik tényező szerepének eltúlzása, pl. Goldhagen esetében, akinél mitizálódik a németek antiszemitizmusa, inkább megnehezíti tudományos válaszok kiizzadását, érzelmi-ideológiai aspektusokat állít előtérbe. V. ö.: D.J. Goldhagen Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust. New York, 1996.

²² Ld. erről R.L. Braham: Román nacionalisták és a holocaust. Kitalált mentőakciók politikai kiaknázása. Bp., 1998; Komoróczy G.: Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe. Osiris, 2000.

²³ V. ö.: Tom Bower: The Full Story of the Fifty-Year Swiss-Nazi Conspiracy to Steal Billions from Europe's Jews and Holocaust Survivors. 1997. N.Y., HarperCollins

II.

AZ „ISMERETLEN” HOLOKAUSZT AVAGY A DIVATOS HAMISÍTÁSOK

1.) A holokauszt alapvető sajátosságai körébe tartozik az elfoglalt szovjet területeken, hogy a *Wehrmacht rendkívül aktív szerepet játszott* a zsidók lemészárlásában, főleg a háború első szakaszában. Maga a népiirtás egész menete is természetesen a Wehrmacht előrehaladásával párhuzamosan zajlott. A Szovjetunió lerohanását követően csak az első két hétben a Wehrmacht által elfoglalt területeken zsidók tízezreit gyilkolták meg. A náci hadsereg katonái nem olyan instrukciókkal és célokkal törtek be a Szovjetunióba, ahogyan más országokba. Nem egyszerűen azért, mert a hadifoglyokra vonatkozó genfi egyezményt nem kívánták betartani, mondván, hogy azt a Szovjetunió korábban nem írta alá. Hanem más erkölcsiséggel és más eszközrendszerrel érkeztek. Olyan „alacsonyabb rendű népekre” támadtak rá, amelyekkel szemben semmiféle erkölcsi megfontolást nem vettek figyelembe. A Barbarossatervben is kifejeződő náci doktrína szerint ugyanis az úgymond fejletlen, elmaradott Keletet csökkent értékű népek lakják, amelyek megrontója a zsidóság. A Wehrmacht-katona szabályzatában ez világos és egyszerű fogalmakban így kapott formát: „...Írtd ki szívedből a kíméletet és a szánalmat, öl meg minden orosz, ne tartóztasd meg magad, ha előtted öreg vagy nő, kislány vagy kisfiú áll. Ölj, mert ezzel megmented magad a pusztulástól, biztosítod családod jövőjét és örök dicsőséget szerzel.”²⁴

A Wehrmacht katonái minden elfoglalt településen azonnal létrehozták a katonai kommandatúrát, amelynek legfontosabb feladata a zsidók „elkülönítése” és a partizánok letartóztatása volt, amin gyakorlatilag a likvidálást kellett érteni. A Wehrmacht katonái 1941 decemberéig Belorussziában 19 ezer „banditát és partizánt”, értsd: többségükben zsidókat gyilkoltak meg. Adatok vannak arra, hogy csak 1942 első felében több mint 20 ezer békés állampolgárt, többségükben zsidó embert mészároltak le. A zsidó hadifoglyok felderítésében és likvidálásban is részt vettek 1941 augusztusáig, majd ezt követően ezt a funkciót az SS vette át. A Wehrmacht egységei a román hatóságok tömegmészárlásainak irányításában és felügyeletében is közreműködtek. Példának okáért említem csupán, hogy Kalmükiában 1942. szeptember 9-én nagy tömegekben raktak fel zsidókat teherautókra, mintha Ukrajnába szállítanák őket, majd egy tisztáson a Wehrmacht 16. motorizált hadosztálya lemészárolta őket. Vagy utalhatunk von Manstein hasonló krimi „hőstetteire”. Továbbá nem kerülhető meg a Wehrmacht szerepe a szovjet zsidóság kirablásában, kifosztásában. Nem csak helyi kollaboránsok prostituálására szolgált az összerabolt vagyon, hanem a tisztok és a katonák kiapadhatatlan étvágyának lecsillapítására is. A „szabad rablás” – így idézőjelben, mert a szovjet zsidók vagyona a Német Birodalom állami tulajdonának számított – ellenére a Dél hadseregcsoport zónájából már 1941 kora őszen megérkeztek Berlinbe az első pénzek és értékek, amelyeket Bergyicsev és Vinnyica zsidó lakóitól raboltak el. 1942 februárjára pedig 35-40 tonna ezüst érkezett meg, amit a szovjet zsidóktól konfiskáltak. Hogy a német hatóságok a maguk javára mennyit raboltak, már sosem fogjuk megtudni. Dokumentumok tömegei állnak rendelkezésre a Wehrmacht katonáinak háborús bűncselekményeiről, részeges erőszakoskodásaikról, gyakori esemény volt gyermeklányok szüleik előtt való megerőszakolása.²⁵

²⁴ V. ö.: Szbornyik szoobscsenyij Csrezvicsajnoj goszudarsztvennoj komisszii o zlogyejnijah nyemeckofasisztszkih zahvatcsikov. M., 1946. 7.

²⁵ Magyarországon ritkán idézett rendkívül értékes és alapvető fontosságú dokumentum-kötetek tanúsítják mindezt: Dokumenti obvinajut. Holokoszt: szvigyetyelsztva Krasznoj Armii. (Összeál.: F.D. Szverdlov),

Minden új keletű hamisítás ellenére, a Wehrmacht katonáinak részvétele a zsidók elpusztításában rendkívül kiterjedt volt a népirtás minden összefüggésében. A témakör kiváló moszkvai szakértője így összegezte álláspontját: „A Wehrmacht alkalmazottai és parancsnoksága a legaktívabb szerepet játszotta a zsidók megsemmisítésében (néha kezdeményező szerepet)”.²⁶ Ezt jól illusztrálja von Manstein hadseregparancsnok, az egyik legfelkészültebb katonai vezető aktivitása, aki a katonái által lelőtt zsidók ruháit és a gyilkosságok által megtakarított élelmiszert 1942 hideg hónapjaiban csapatai hadtáp részének tekintette. Egyidejűleg értelmetlenné válik az „egyszerű német katona” mentegetését szolgáló tézis, melyet sokat mondóan ismételgetnek: „a közkatona nem volt nemzetiszocialista” vagy „még ha nem is tartotta ő a pisztolyt a zsidók agyonlövésekor”.²⁷ De bizony ő tartotta a pisztolyt. És egyébként is, mintha lényeges kérdés lenne, hogy milyen mélységű volt a náci világnézet a békés polgári lakosságot legyilkoló Wehrmacht-katona fejében... A Wehrmacht tehát különleges szerepet játszott a holokauszt megszervezésében, nélküle ez a feladat nem lett volna megvalósítható. Keitel vagy von Manstein tábornokok közvetlen részvétele a cselekményekben cáfolhatatlan és közismert, noha tagadása még ma is szokványos eljárás Magyarországon is. Ugyanígy végre be kellene vallanunk, hogy a magyar hadsereg katonái is tevőlegesen részt vettek egyes szovjet területeken a holokauszt végrehajtásában, mégpedig egy olyan hadsereg kötelékében, amelynek zászlaját a katolikus egyház vezetősége megszentelte. Ám ennek kutatása, talán nem véletlenül, még gyermekcipőben jár.

2.) Különleges szerepe volt annak, hogy a Szovjetunió óriási kiterjedésű területein a náci szándékoknak megfelelően a gyakorlatban is „fuzionált” az *antiszemita fajelmélet és a kommunizmus*; a zsidók és a kommunisták együttes fizikai kiirtásának katonai megvalósítása a német fasizmus (nemzetiszocializmus) alapvető történelmi küldetésévé vált. A nácik tehát az antikommunizmus és a faji antiszemitizmus egyesítését közvetlenül a gyakorlati cselekvés vezető eszméjévé emelték. Noha I. Kershaw tanulmányai alapján világos, hogy ez „fúzió” a tömegtudat szintjén csak fokozatosan terjedt ki, az 1930-as évek közepétől a náci propagandában ez már alapvető tendencia volt. A hírhedt „Der Ewige Jude” című, talán legnagyobb példányszámban terjesztett náci propagandakiadvány borítóján egy rémes zsidó alak egyik kezével kéreget, másik kezében ostor van és a hóna alatt a Szovjetunió a sarlókalapácsos jelképével.²⁸

Ebben az értelemben a szovjet lakosság előtt azzal az ideológiával „igazolták” magukat, mintha csak azért törtek volna rá Szovjetunióra, hogy felszabadítsák őket „a judeo-bolsevizmus rabságából”, megszabadítsák őket „a zsidó-kommunista járomtól”. Ennek értelmében a békés zsidó lakosságot egyidejűleg katonai-politikai-faji ellenségnek tekintették, noha a genocídium - más országoktól ugyancsak eltérően - a Szovjetunióban egyáltalán nemcsak a zsidókra vonatkozott, bár a legteljesebben őket érintette. Nem véletlen, hogy a szovjet hadifoglyokra vonatkozó hitlerista parancs (az ún. komisszár-parancs július 6-án) minden komisszár, kommunista és zsidó helyszínen való agyonlövését írta elő, nem tér el attól a praxistól, amelyet a békés lakosság, mindenekelőtt a zsidók rögtön megtapasztaltak már a náci inváziót követő első hetekben.²⁹ De ugyanilyen elbírálás alá esett minden partizán

Moszkva, 1996. Csornaja knyiga (Összeál. Ilja Ehrenburg, V. Grossman), Moszkva-Jeruzsalem, 1993. Szovetszkije jevrei pisut Ilje Ehrenburgu 1943-1966. Jeruzsalam, 1993. Szbornyik dokumentov i materialov ob unyicstozsenyii nacistami jevrejev Ukraini v 1941-1944 gg. Kijev, 2002. (összeállította: A.I. Kruglov)

²⁶ Ilja A. Altman: Holokoszt i. m. 152.

²⁷ Ilyen értelmezéshez ragaszkodik a számunk kerekasztalbeszélgetése során is Ungváry Krisztián.

²⁸ Der ewige Jude. Zentralverlag der NSDAP, München-Berlin, 1937.

²⁹ Ez a parancs szintén arról tanúskodik, hogy Keitel tábornok, a Wehrmacht parancsnoka nemcsak a holokauszt gyakorlati megvalósításában, hanem az „ideológiai munkában” is részt vett. Documents...I. m. 375-377.

és „partizángyanús” és zsidókat mentő személy. 1941 végéig a nácik és helyi csatlósai a Szovjetunió több százezer zsidó állampolgárát gyilkolták le. Vagyis tulajdonképpen a „komisszár-törvényt” a teljes szovjet zsidóságra kiterjesztették, vagyis minden zsidó a kommunista világnézet és a szovjethatalom képviselőjének tekintettek, ugyanakkor minden kommunista, „szovjet aktivista”, magyarán tanácsai tisztségviselő a zsidók védelmezőjének számított.

3.) *A helyi sajátosságokról.* A holokausz a szovjet területeken más sajátos vonásokat is felmutat, ami magának a Szovjetunió elleni háborúnak kendőzetlenül rasszista és rabló jellegéből fakadt. Megjegyzendő, hogy a rasszista és a rabló jelleg minden „modern” háborúban feltételezte egymást, gondoljunk csak a gyarmati háborúk történetére. Ám a „*faji*” *tényező* ilyen speciális szerepe csak az elfoglalt szovjet területeken volt megfigyelhető. Míg Németországban a nürnbergi törvények szerint a „félvéreket” nem deportálták, az elfoglalt szovjet területeken többnyire lemészárolták azokat az embereket is, akiknek csak egyetlen nagyszülőjük volt zsidó nemzetiségű. Az is elfordult, hogy az orosz anyát (fél)zsidó gyermekével együtt a helyszínen agyonlőtték. Közismert, hogy míg Magyarországon a zsidó embereket vallási alapon különböztették meg, a Szovjetunióban a zsidóságot nemzetiségnek tekintették. Ám a nácik „faji tudománya” a hegyi zsidókkal vagy a sajátos etnikumú krimi zsidókkal nem tudtak mit kezdeni, ezért a helyi, spontán érdekek döntötték el, hogy e zsidó csoportokra a megsemmisítés vagy a túlélés várt-e. Eltérően a holocaust későbbi történelmi formáitól, például a magyarországitól, *a szovjet zsidók tömeges lemészárlását gyakorlatilag a helyszínen végezték el*, legtöbbször nem szállították el a foglyokat, nemigen foglalkoztak a dolgok „elkonspirálásával”, majd legfeljebb csak akkor, amikor felmerült a katonai vereség lehetősége, de akkor utólagosan is igyekeztek a tömeggyilkosságok nyomait eltüntetni. A 4A Sonderkommando parancsnoka, Paul Blobel a nürnbergi perben tett tanúvallomásában feltárul ennek módja. 1943 augusztusából számol be saját tapasztalatából egy Kijev környéki tömegsír feltárájáról: a sír egy 55 méter hosszú, 3 méter széles és két és fél méter mély árok volt, s a hátulról lelőtt emberek három sorban feküdtek egymáson. Az SS-parancsnok a legnagyobb problémának azt látta, hogy gyakran nem érkezett meg időben a benzin vagy valami hasonló fűtőanyag, ami nélkül a sok ezer holttestet egyszerűen nem lehetett elégetni.³⁰ A nyomok eltüntetése folyamatában például litván területeken még csonttörő gépeket is használtak az emberi csontmaradványok megőrlése céljából.

4.) A náci hadsereg és a nyomában kiépült közigazgatás – mind katonai, mind polgári területein főleg a háború első időszakában – magával ragadta a *helyi lakosság* meggyőződésesen antikommunista, nacionalista-fasiszta, a rendszerrel elégedetlen, a rendszer által korábban üldözött elemeit, s mindazokat a rétegeket, akiket különböző módon és fokon korrumpálni tudott azzal, hogy bevonta őket a rablőháború haszonlesői közé. A nácik különösen is felhasználták, állandóan ébren tartották és élesztették a balti és az ukrainai-oroszországi antiszemita hagyományokat, érzelmeket, amelyek még a szovjet korszakban is időnként felerősödtek. Végül is az 1903-1906, 1918-1919-es évek feketeszázas pogromok hagyománya, a 1920-as évek „mindennapi antiszemitizmusával” (a zsidó konkurencia a Krímben, ahol a jobb földek kisajátításában számos etnikum képviselői érdekeltek voltak stb.) keveredve túlélte a 1930-as évek nagyon erősnek látszó asszimilációs tendenciáit.³¹ A fentebb említett „sérelemi” momentum természetesen a régi, kisajátított uralkodó osztályok különböző

³⁰ V. ö.: Documents... i. m. 471-473.o.; a „feltáró” munkában résztvevő szökött zsidó foglyok beszámolóit is egybevégnak az SS parancsnok tanúvallomásával uo. 1943. dec. 16-i jelentés 473-475.

³¹ Ld. erről: G.V. Kosztircsenko: Tajnaja polityika Sztalina. Vlaszty i antiszemityizm. Moszkva, „Mezsdunarodnie otnosenyija” 2003. 55-140. és Krausz T.: Bolsevizmus és nemzeti kérdés. Akadémiai Kiadó, 1989. Nemzetiségi Füzetek 8.

csoportjait jobban érintette, mint a népirtásba belefolyt lumpensöpredéket, amely egyszerűen felismerte a nácik rablőháborújának természetét és alkalmazkodott hozzá. A felfoghatatlan kegyetlenséget a szovjetek visszatérésétől való rettegés is megalapozta, igyekeztek hát elrettenteni azokat, akik a szovjethatalom visszatérésében reménykedtek.

El kell ismerni, hogy a balti és ukrainai területeken már azon a napon megkezdődtek a helyi erők antiszemita tömeggyilkosságai, amikor a nácik megkezdtek például a litván nagyvárosok megszállását. Az elfoglalt területek némelyikében helyi lakosok önkéntesen szolgáltak az SS kivégző osztagaiban. Ezek az egységek szolgáltak továbbá azoknál az elgázosító teherautóknál, az ún. „lélekfojtóknál” is, amelyek lezárt platóján megmérgezték az embereket. Ezeket főleg Ukrajnában használták, s egy Kijevből Berlinbe küldött D-Einsatzgruppe jelentéséből, amelyet egy bizonyos Dr. Becker SS Untersturmführer nagy büszkén írt alá 1942. május 16-án, kicseng, hogy „az autókat a civil lakosság felismeri, amint megjelennek, „halálautóknak” nevezvén őket.”³²

Mind a balti területeken, mind Ukrajnában a helyi nacionalista erők együttműködése a nácikkal különleges szerepet töltött be a genocídium hatékony megvalósításában. Már 1941. június 30-án az Ukrán Nacionalisták Szervezetének vezetői, Sz. Bandera hívei Lvovban az ukrán államiság kvázi újjászületését deklarálták, és az új „állam” helyi miniszterelnöke, Ja. Sztyecko – aki akkor még nem sejtette, hogy a náciknak semmi szükségük nem lesz semmiféle ukrán államra – úgy vélekedett: „Moszkva és a zsidók Ukrajna fő ellenségei... Ezért a zsidók megsemmisítésének és a zsidóság német módszerekkel való exterminálásának ukrainai megvalósítását, illetve annak célszerűségét képviselem, kizárva a zsidók asszimilációját.”³³ Az ukrán nacionalisták üléseinek dokumentumai, jegyzőkönyvei fehéren-feketén mutatják az ukrán nacionalisták náci stílusát és gyakorlatát. A jelszavakat a „zsidóbolszevizmus” lényegéről átvették a náciktól, de sok területen teljesen önállóan valósították meg a genocídiumot. Magyarországon is van olyan „irodalmi kezdeményezés” (Kun Miklós), amely az ukrán és balti „partizánok” Moszkva-ellenes és antikommunista fegyveres harcát védelmébe veszi, figyelmen kívül hagyva, hogy a győztes nagyhatalmak a banderistákat háborús bűnösöknek tekintették éppen a sok tízezer zsidó lemészárlásáért, például a Babij Jar-i, a tyernopoli, a lvovi stb. vérengzésekért. De emlékeztethetünk a „Petljura napjai” elnevezésű akciókra, amikor a ukrán fasiszták tömeggyilkosságok sorát követték el. Rigában, Kaunasban, Vilniusban és más nagyvárosokban a helyi nacionalisták szervezett módon zsidók tízezreit mészárolták le, elevenen égették el őket a rájuk gyűjtött zsinagógákban, önkéntes lett és litván „harcosok” a védtelen zsidókat és a szovjet-, illetve pártfunkcionáriusokat összefogdosták és legyilkolták már a háború első napjaiban-heteiben. De legyilkolták a zsidókat saját lakásaikban, házaikban, a nőket megerőszakolták saját hozzátartozóik előtt, majd lemészárolták a családokat. Raboltak, fosztogattak. A helyi lakosság legnagyobb arányban Litvániában vett részt a genocídiumban. A német jelentések szerint a háború első heteiben legalább 12 ezer lett önkéntes vett részt a tömeggyilkosságokban. A lengyel lakosság nem mellőzhető csoportjai is részt vettek a zsidóellenes pogromokban, amint az újabb kutatások ma már ezt is szakszerűen kimutatták.³⁴

A nácik természetesen minden lehetséges eszközzel bujtogatták a helyi lakosságot. Heydrich, a titkosrendőrség és az SD főnöke 1941. június 29-i parancsa szerint „Az újonnan elfoglalt területeken az antikommunista és zsidóellenes körök öntisztítási törekvéseit semmi módon nem kell akadályozni. Ellenkezőleg, támogatni, erősíteni kell – természetesen észrevétlenül -,

³² Documents... i. m. 419-420.

³³ Altman uo. 156.

³⁴ V. ö.: Uo. 159-160.

ha szükséges, a helyes útra kell terelni, de úgy, hogy ezek a helyi „önvédelem körei később ne hivatkozhasanak rendelkezésekre vagy adatokra, amelyek számukra politikai garanciákat jelenthetnek”.³⁵ Itt természetesen nem a náci cinizmus a figyelemre méltó momentum, hanem az, hogy a lakosság minél szélesebb köreit kívánták bevonni a bűncselekményekbe, hogy bűnrészesé tegyék őket. A litván és ukrán helyi rendőri egységek gyilkosait náci felügyelet alatt bevonták a német gyilkossági struktúrákba is. A balti és ukrán helyi formációk önálló működésére utal, hogy a zsidók likvidálásában a kis településeken szám szerint sokkal nagyobb arányban vették részt, mint maguk a németek, akik csak a tisztí irányítást adták.

5.) A Szovjetunió megszállt területein főleg kezdetben semmiféle szervezett segítséget nem kaptak a zsidók az antifasiszta vagy más földalatti mozgalom részéről. Ilyen segítség, bár ez nem volt nagymértékű, létezett Nyugat-Európa egyes országaiban, Magyarországon és a lengyel földalatti mozgalomban. A szervezett segítség hiánya a Szovjetunió területén számos okkal magyarázható. A Szovjetunió megszállt területein kezdetben a földalatti mozgalom gyengébb volt a jóval kíméletlenebb német terror következtében, mint a nyugat-európai országokban, hiszen a nácik a szovjet területeken totális háborút folytattak. A szovjet kormány és pártvezetés taktikai okokból egyáltalán nem kívánta az ellenállás „zsidó aspektusát” hangsúlyozni. Ennek ellenére álltak ezrével a menekült zsidók, a gettóból szökött rabok a partizánok közé. Ez annak ellenére történt így, hogy jelentős feszültségek voltak a partizánmozgalom és zsidók, illetve a zsidók által alkotott partizánosztagok között. A szovjet partizánok főként kezdetben nemigen tudtak mit kezdeni a családokkal menekülő zsidókkal, nekik maguknak is emberfeletti nehézséget jelentett az öregek és betegek eltartása és szállítása. Elsősorban Ukrajnában a nacionalistáktól a partizánokhoz átalált korábbi antiszemita figurák igyekeztek bizalmatlanságot kelteni a zsidókkal szemben. Ugyanakkor a szovjet partizánmozgalom vezető alakjai között is találunk zsidó nemzetiségű parancsnokokat, hadifogságból menekült szovjet zsidó tiszteket és katonákat is. Már 1941-ben átdobtak a frontvonalon az ellenség hátába partizánokat a belorusz erdőkben, a számos, de ekkor még igen kis létszámú osztagban 87 zsidó nemzetiségű partizán harcolt. Másutt a zsidó partizánok kitűnően együttműködtek, sőt, gyakran egyesültek a belorussziai, ukránai vagy oroszországi partizánosztagokkal. Tudni kell, hogy a szovjet partizánmozgalom vezetősége ellenezte az önálló zsidó partizánegységeket, mert nem nemzetiségi-etnikai, hanem területi-köztársasági alapon szervezték a partizánmozgalmat. Nem ritkán kényszerrel sorozták be a zsidókat saját soraikba, de előfordult például Belorusszia nyugati részein, hogy fegyvereiket elvették és magukra hagyták őket az erdőben, ahol a túlélésre fegyver nélkül nagyon kevés esély maradt. Nyugat-Belorussziában a Krajova Armija antikommunista lengyel partizánjai között nacionalista alapon harcoló fasiszta csoportok tagjai is jelen voltak, akik sok zsidót megöltek. Nyugat-Ukrajna erdeiben a Lengyel Felkelők Hadseregéhez és más csoportokhoz tartozó nacionalisták szintén üldözték a zsidókat. Nemcsak az antiszemitizmus volt a forrása ezeknek a gyilkosságoknak, hanem az is, hogy a zsidókat szovjetbarát elemeknek tekintették, s mint ilyeneket üldözték.

Nyugat-Belorussziában különösen nagy zsidó partizánalakulatok formálódtak fiatal szökött ellenállókból. J. Arad említ példát ezekre a jól szervezett osztagokra: Narocs erdeiben Észak-nyugat-Belorusszia egymáshoz közel fekvő mesztyecskóiból származó zsidók harcoltak a nácik ellen. Nalibok erdeiben zsidó és nem zsidó partizánalakulatok együtt küzdöttek: itt létrejöttek zsidó családi táborok is, ahol Tuvija Belszkoj és Solom Zorin parancsnoksága alatt a minszki gettóból és Dél-nyugat-Belorusszia városaiból és településeiről szökött emberek éltek. Ezekben a táborokban olykor több száz ember élt, közöttük nők és gyerekek. Vilniustól

³⁵ Idézi uő., 155.

délre, a Rudnyiki erdőben a vilnusi és a kaunasi gettók földalatti mozgalmának tagjai valamint máshonnan származó zsidó partizánalakulatok harcoltak. Fennmaradt a Rudnyiki erdőben tevékenykedő zsidó partizánegység hadműveleti naplója, amely felsorolja az 1943-44 folyamán végrehajtott 39 akció menetét és eredményeit, amelyek során telefon- és távíróvezetékeket, utakat, utánpótlási útvonalakat semmisítettek meg, akciókat hajtottak végre Vilniusban, felrobbantottak vonatszerelvényeket, síneket, autókat, motorbicikliket, katonai szállítójárműveket stb.³⁶ Poleszje és Volin erdeiben és más, keletebbre fekvő elfoglalt területeken szintén formálódtak zsidó partizánosztatok. A Scsorsz-ról elnevezett híres partizánbrigád szívesen fogadta be a zsidó partizánokat. De Kovpak és Szaburov ukrán partizánjai között is szolgált legalább 3000 zsidó harcos, voltak olyan osztagok, amelyekben a zsidók voltak többségben, többnyire a gettókól szökött fiatalemberek. A szmolenszki és brjanszki erdőségekben, a Leningrád környéki partizánosztatokban is sok zsidó harcos tüntette ki magát a merész akciókban. Külön zsidó század harcolt a Lenin Partizánbrigád keretein belül David Mudrik, szovjet tiszt parancsnoksága alatt. Minszktól Kisinyovig számos zsidó nemzetiségű szovjet- és pártszervezőt dobtak a front mögé. A minszki és a mogiljovi illegális pártbizottságok vezetői zsidó nemzetiségű kommunisták voltak. A partizánmozgalomban különösen fontos szerepe volt a zsidó orvosoknak, egészségügyi szakembereknek.

Arad így összegezte a zsidó partizánmozgalom jelentőségét: „Sok zsidó partizán szerzett nagy érdemeket a németek és csatlósai elleni harcban. Megtámadták a német bázisokat és rendőri alakulatokat, elaknásították a közlekedési útvonalakat és felrobbantották a frontra tartó vonatokat. Zsidók ezrei fizettek az életükkel a földalatti tevékenységért a gettólázadások idején, a partizánharcok során. Hozzájárultak a hitleri Németország szétfűréséhez és az ellenség kiűzéséhez a Szovjetunió területéről. A zsidó partizánok dicsőséges oldalakat írtak a szovjet emberek és a zsidó nép német megszállók elleni harcának történetébe.” Mindenesetre elfelejthetjük azt a mítoszt, hogy a zsidók bárányként hagyták magukat lemészárolni, és passzívan tűrték a náci rémuralmat.

Ezekre az eseménysorokra mindig gondolnunk kell, amikor az 1944. tavaszi magyarországi deportálásokra gondolunk. Nem akkor kezdődtek ezek a dolgok...

³⁶ Documents...i. m. 463-471.